
Varlık, Bilgi, Değer ve Siyaset Üzerine Kelam Yazıları Essays of the Science of Kalam on Being, Knowledge, Value and Politics

Fethi Kerim KAZANÇ

Araştırma Yayınları, Ankara, 2014, 464s.

Tanıtın: Saim GÜNDOĞAN*

Bu eser, kelâm ilminin kimi temel problemlerini daha yakından görmeyi ve anılan problemlere çözüm(ler) getirmeyi amaçlayan bir çalışmadır. Bu amaç doğrultusunda Allah'ın varlığının delilleri, Allah-âlem münasebeti, nedensellik düşüncesi ve cevher-araz metafiziği, bilgi sorunu, ahlâk problemi ve siyasal otorite anlayışı gibi birtakım meselelere yer verilmiştir.

Yazarın amacı klâsik dönemde siyasî, sosyal ve kültürel faktörlerin etkisiyle tartışma konusu edilen kimi kelâmî sorunlara genel olarak nasıl yaklaşıldığını ortaya koymaktır. Bu bağlamda söz konusu eser, İslâm kelamcılarının itikadî sorunları nasıl çözüme kavuşturduklarını ve klâsik dönemde getirilen çözüm önerilerinin günümüzde ne ölçüde tutarlı, anlamlı, işlevsel ve geçerli olduğunu daha yakından tanıma, görme ve tespit etme imkânını elde edebilmek için kaleme alınmıştır. Bu yaklaşımlar ışığında şekillenen eserde ortaya konulan düşünceler, geçmiş ile günümüz kelâmî düşünce sistemi arasında bir köprü görevi üstlenmiş olmakla beraber devamlılığı da sağlar mahiyette bir öz taşıyacak olanlar seçilmiştir. Çünkü kültürel mirasla birlikte, kelâm disiplininin tamamen kopmadan, kelâmın klâsik yapı ve çözüm üretme modelinin ötesine geçerek günümüzün kelâmî sorunlarına daha gerçekçi, sade, sağlam ve bilimsel çözümler ortaya koyabilmek, bu eserin başlıca amacıdır. Nitekim dinamik bir kelâm bakış açısı, esas itibarıyla sabit ve dogmatik değil, canlı ve hareketli bir yaklaşımı öngörür. Bu öngörü bağlamında eser, mukayeselerle daha bir netlik ve belirginlik kazanmış olup, varlık-bilgi-değer organik bütünlüğü esas olmak üzere üç temel problem etrafında odaklanmıştır. Anılan bütünlük, varlık-bilgi-değer konularından herhangi biri tam anlamıyla kavranarak ve çözüme kavuşturularak diğerlerine vâkıf olmayı mümkün hale getirmesi açısından son derece önemlidir (s. 9-10).

Yukarıda ifade edilen bakış açısı ve özellikle bütüncül bir yaklaşımla kelâm problemlerinin okunması ve tartışılması gerektiği kanısını taşıdığımız için, bu eseri tanıtmayı ve dilimizin döndüğü kadar değerlendirmelerde bulunmayı uygun gördük. Anılan bu eser, giriş, üç bölüm ve eklerden oluşmaktadır.

* Arş. Gör., Hakkâri Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi A.B.D.
saimgndgn@gmail.com.

Eserin *I. Bölümünde* anılan organik birliğin birinci basamağı olan varlık ve buna bağlı olarak neden ve yaratma ele alınmıştır. Bu çerçevede Allah'ın varlığına ilişkin dış âlemden çıkartılan tabii deliller ve eleştirileri ortaya konulmuştur. Tanrı'nın delilleri, genelde apriori delillerden ontolojik delil ve a posteriori delillerden kozmolojik delil ve bu delillerin uzantıları olduğu tespit edilen diğer bazı deliller, bu bölümde ele alınmıştır. Anılan delillerden kozmolojik (evren bilimsel) delil, evrenin varlığına dayanarak Allah'ın varlığını ispat etmek ister. Bu delilin dayandığı esas kaide, illiyet prensibidir. Kâinata bulunan illiyet sonsuza dek gidemeyeceği için, illeti olmayan bir ilk illetin kabulü kaçınılmazdır ki o da bizatihi var olan Tanrı'dır. Kozmolojik delil kapsamında hudûs delili, imkân delili, hareket delili ve ilk sebep delili ele alınmıştır (s. 17-18). Ayrıca kozmolojik delile ilişkin eleştirilere de yer verilmiştir. Hudûs ve imkân kavramlarından yola çıkılarak geliştirilen eleştirilere, İslâm düşünce tarihinde İbn Rüşd'de rastlanmıştır. İbn Rüşd, Allah'ın birliğini ve benzerinin bulunmadığını Kur'an'dan hareketle akıl yoluyla doğrular. O, Allah'ın bilinmesi hususunda ileri sürülen bu delillerin bilgi vermekten uzak olduğunu öne sürmüştür. Çünkü ona göre, Allah'ı tanımanın ve bilmenin en sade ve kolay yolu Kur'an'dır. Hudûs delili ile ilgili olarak, İbn Rüşd'ün bir başka eleştirisi de "cevâz delili"dir. Cevâz delili, "*âlem bütünüyle caizdir, şimdiki halinden tamamen başka türlü de olabilirdi*" biçiminde formüleleştirilmiştir (s. 24-29).

Ele alınan bir diğer delil, amaç ve düzen (tasarım) delilidir. İnayet, hikmet, nizam-ı âlem, illet-i gaiyye, ihtira delili adıyla anılan bu delil, hudûs ve imkân delillerine göre daha açık ve seçiktir. İbn Rüşd, "*güneşin duyuya nispeti kadar açık olan delil*" ifadesini kullanmaktadır. Temel önermeleri şunlardır: 1. Evren, birbirine uygun bir sebepler ve gayeler manzumesi arz eder. 2. Sebepler ve gayeler manzumesi olan her şey, âlim ve akıllı bir illetin eseridir. 3. O halde, evren de âlim ve akıllı bir illetin eseridir ki o da Allah'tır (s. 29-32). Teleolojik delil olarak da ifade edilen bu delile ilişkin eleştiriler, eserde dile getirilmiştir. Bu delili, William Paley gibi filozoflar savunurken, D. Hume ve Kant gibi filozoflar da eleştirmiştir. Hume'a göre bu delil, Tanrı'nın hem varlığını hem de birliğini kanıtlamada yetersizdir. Zira ona göre, bir binanın yapımında nasıl birçok usta çalışıyorsa, evrenin oluşumunda da neden birçok Tanrı birlikte çalışmış olmasın? Buna açıkça şöyle yanıt verilebilir: eğer evrenin nizamı bir tek Tanrı'dan değil de, daha çok Tanrı'nın elinden çıkmış olsaydı, o zaman âlemin farklı bölümlerinde değişik Tanrıların eylemlerinin farklı durumları görünürdü. Bir diğer eleştiri, evrenin tesadüfen veya şans eseri olarak var olmuş ve zamanla düzenli hale gelmiş olabileceği biçiminde Hume'un ileri sürdüğü itirazdır. Ancak bu itiraz, tutarlı görünmemektedir. Kant ise ontolojik, kozmolojik ve teleolojik delilleri ciddi bir şekilde eleştirir. Buna karşılık olarak "ahlâk delili"ni öne sürer (s. 32-37).

Bu bölümün devamında, Eşarilerin sebeplilik kavramına yaklaşımı doğrultusunda Allah-âlem münasebeti sorunu ele alınmıştır. Eşariler, ortaya öyle kurallar

koymuşlar ki, bu kurallar yüzünden bütün ilimler, fenler ve hikmetler değersiz ve anlamsız kalıyordu. Örneğin, sebepler ve o sebeplerin meydana getirdiği değişmez ilkeler hiçbir anlam ifade etmiyordu. Bu kuralı bir an için kabul etsek bile bütün ilim, fen, araştırma ve buluşlar, hatta bütün ilmî gelişmeler ve dönüşümler ister istemez sona erecektir. Eş'arilere göre Allah, tüm evrenin hareket etmesini sağlayan yasaların işleyişini ve âdetin akışını ters yüz edebilir. Onlar, kelâmî sistemleri içinde mucizenin, sonsuza dek geçerli olduğu düşünülen katı fizik yasalarının çığnenmesi ya da geçici bir süre askıya alınması anlamındaki alışagelmış kullanımına önemli bir yer verirler. Eş'arilerin düşünce sistemlerinde keyfice ve gelişigüzel hareket eden, mutlak manada hür ve her an doğrudan müdahaleci bir Allah tasarımı, üzerinde uzlaşmış bir esastır. Mu'tezile mezhebinin aksine, Eş'arilere göre, Allah'ın iradesi ve kudreti hiçbir illet, zorunluluk ve yasa altında bulunmadığı için O, tıpkı öteki âlemde cennetlikleri cehenneme; cehennemlikleri de cennete gönderebileceği gibi, öylece evrendeki fiziksel yasaların işleyişini ve gidişatını da bozup ters yüz edebilir (s. 40-97).

Eserin *II. Bölümünde* organik bütünlüğün ikinci basamağı olan bilgi ele alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle belli başlı bilgi türleri ortaya konulmuştur. Ele alınan bilgi türleri, gündelik bilgi veya sağduyu bilgisi (naiv hayat bilgisi), bilimsel bilgi (bu bilgi türü başlığı altında formel, doğa ve insan bilimleri incelenmiştir), teknik, felsefi, estetik ve dinsel bilgidir (s. 103-145).

Ayrıca bu bölümde İslâm kelâmında bilgi problemi de ortaya konulmuştur. Bu çerçevede bilginin imkânı ve nesnel gerçeklik tartışılmıştır. Bilginin imkânı ve hakikatin varlığı hakkında şüphe duyan ilk filozoflar Sofistler'dir. Maturîdî'ye göre inanç mümkünse, bilgi de mümkündür. Bilginin kaynağı konusu da ele alınan bir diğer meseledir. İslâm kelâmcılarına göre bilginin kaynakları deyince, duyular (ıyan=ayn=görme), haberler (vahiy) ve akıl (nazar) anlaşılır. Ayrıca ilham ve sezgi (kalbe doğma) de bilginin kaynaklarından kabul edilmektedir (s. 146-173).

Eserin *III. Bölümünde* anılan bütünlüğün üçüncü basamağı olan "değer" ortaya konulmuştur. Bu bağlamda hem değer statüsü ve siyaset, hem de klasik kelâmında ahlâk sorunu tartışılmıştır. Ahlâkî öznelcilik, ahlaki yargı ya da değerleri oluşturmanın rasyonel ya da nesnel bir yolunun bulunmadığını öne sürer. Ahlâkî nesnelcilik; iyilik, güzellik ve doğruluk gibi ahlâkî değerlerin, herhangi bir yargıcın ya da bu nitelikteki bir gözlemcinin arzu veya görüşlerini dikkate almadan, belli nesnelere ya da eylemlerde gerçek bir varlığa sahip olduğunu savunan görüştür (s. 175-190).

Mu'tezile kelâmcıları, eylemlerin ahlaki iyilik ve kötülük niteliklerini, Allah'ın emir ve nehiyelerinin belirlediğini öne süren Eş'arilere karşı çıkarken, Allah'ın bir şeyi yasaklamış olmasının, yasaklanan şeyin kötülüğüne; emretmesinin ise emredilen şeyin iyiliğine delalet ettiğini, yoksa birinin kötülüğünün diğerinin iyiliğini

vacib kılmadığını ileri sürerler. Dolayısıyla Mu'tezile kelâmcılarına göre, bir şeyin Allah'ın emir ve nehiyelerinden ötürü ahlâken vacib olması imkânsızdır. Buna örnek olarak Nahl Sûresi 90. ayet gösterebilir. Mu'tezile davranışların ahlâkî değerlerinin vahiyle belirlendiği görüşünü kabul etmemekte; iyilik, kötülük, adalet, zulüm gibi değerlerin vahiyden önce de fiillerde ontolojik anlamda nesnel bir hakikat olarak bulunduğunu savunmaktadır. Maturidî irade, kader ve ahlâkî değerler konusunda Mu'tezile'ye yakın bir görüşü benimsemektedir. Eş'arilere göre iyi, kötü, adalet, haksızlık gibi Allah'ın iradesinden ayrı ve bağımsız nesnel ahlâk değerlerinden söz edilemez. O halde iyi ve kötü gibi ahlâkî kavramlara muhteva kazandıran güç, Allah'ın emir ve nehiyeleridir. Buna göre, Allah tarafından emredilen davranışlar ahlâken iyi; yasaklananlar da ahlâken kötüdür. Yalan, sadece Allah onu kötü kıldığı için kötüdür; eğer Allah yalanı iyi kılsaydı, iyi olurdu (s. 191-202).

İnsanın filleri ve ahlâkî sorumluluğu tartışmaları bağlamında Cebriyye görüşünü benimseyen âlimlere göre, insan nekudrete, neiradeye nede fiile sahiptir. Kaderiyye görüşünü benimseyen âlimlere göre ise insan eylemden önce, kendi nefsinde bir kudret ve iradeye sahiptir. Yani insan tercihlerinde tamamen hürdür. Maturidî'ye göre Allah insana aklı, doğruyu ve yanlış, iyiyi ve kötüyü, yararlı ve zararlıyı ayırt etme gücünü; düşünme, hissetme, arzu etme, muhakeme etme gibi kabiliyet ve yeteneklerini bahşetmiş ve insanları doğru yola iletmek için peygamberler ve kitaplar göndermiştir (s. 202-220).

Aynı bölümde Sünni kelâmcıların değer nazariyelerinin toplumsal, kültürel ve siyasal sonuçlarının neler olduğu irdelenmiştir. Sünni kelâmcıların ortaya attıkları değer nazariyesi donuk, statik, durgun, durağan ve gelişmeyen, içine kapanık ve ihtiyaçları hep aynı kalan bir sosyo-kültürel yapının oluşmasına sebebiyet vermiştir. Ehl-i sünnet kelâmcıları, kişiyi kader kurbanı halinde tutup bireysel ve toplumsal anlamda onun özgürlükçü ve girişimci bir dünya görüşü oluşturmasını engellemiş gibi görünmektedir. Ehl-i sünnet kelâmcılarının siyasal öndere mutlak itaat ilkesinin, bu tür bir siyasi dogmanın İslâm toplumunun benliğine yerleşmesine zemin hazırlamış olduğu tarihsel ve kültürel bir vakia olarak ortadadır. Ehl-i sünnet kelâmcılarının ahlâkî değer nazariyesi, demokratik, özgürlükçü-çoğulcu-katılımcı bir siyasi yapının kurulamamasına ve işlememesine sebep olmuştur (s. 221-230).

Ayrıca bu bölümde siyasal otorite anlayışının temelleri tartışılmıştır. Ulul-emre itaat kavramı Sünnilikte devlete itaat; Şiiilikte ise İmam'a itaat olarak algılanmıştır. Gazzalî'ye göre din ile devlet ikiz kardeş gibidir. Din temel olduğu halde devlet bekçidir. Temeli olmayan bir yapı yıkılmaya mahkûm olduğu gibi, bekçisi olmayan bir şey de kaybolmaya mahkûmdur. Devletin temel görevi güvenlik, adalet ve refahın artırılmasıdır. Gazzalî'ye göre, eğer bir devlet danışmayı terk eder, kötü yönetime kayar, yöneticilerde bilgisizlik ve gurur artar, iş ehline verilmezse

artık bozulma ve çöküş başlamış demektir. İbn Teymiyye, Gazzali gibi, dünyevî olanı gerekli ama uhrevînin emrinde görür (s. 221-282).

Siyasal otorite anlayışının meşruiyet temellerinin ne olduğu, tartışılan önemli hususlardan biridir. Eş'ari mezhebine mensup kelâmcılar, kayıtsız-şartsız itaat ekseninde siyasal otorite kavramını, onun kaynağı ve meşruiyetini çeşitli faktörler ışığında ele almıştır. Bu faktörler şunlardır: 1. Dini naslar ve inançlar. 2. Mutlak ilâhî kudret ve doktrini. 3. Cebir ideolojisi: Cebriyeci anlayış ve yoruma göre, insanın başına gelen her şey, onun iradesinin ve gücünün etkinliği dışında gerçekleşir ve son tahlilde bütün olup bitenler, tamamen her şeye gücü yeten Allah'ın mutlak meşietinden doğmaktadır. 4. İmamet etrafında yürütülen siyasi tartışmalar: Ehl-i sünnet düşünce sisteminde insan, tek başına bireysel olarak bir şeyler üretemez; bireysel varlığını, kimliğini ve entelektüel gücünü ortaya koyamaz. Ancak kimi dinsel otoritelere başvurmak suretiyle birtakım bilgiler elde ederek aydınlanabilir. İşte buna bağlı olarak İslâm medeniyeti, maalesef, kâinata hâkim olup onun sınırlarını, yasalarını, düzenliliklerini ve kâinattaki nesnelere ve olaylar arasındaki neden-sonuç ilişkisini araştırmaya, bulmaya ve keşfetmeye çalışmak yerine, nasçı ve fıkha ağırlık veren şekilci bir medeniyet olmaktan öteye geçememiştir. 5. Mürciî tutum: ılımlı, uzlaşımçı ve hoşgörü esasına dayalı bir teolojik iman nazariyesini temsil eden irca düşüncesi, İslâm toplumunda sabır ilkesinin ve buna bağlı olarak fitneden uzak durma, fiilî olarak mevcut yönetime muhalefet etmekten çekinme ve tam bir pasiflik anlayışının yerleşmesini sağlamıştır. 6. Yabancı menşeli sosyo-kültürel faktörler (s. 283-346).

Sonuç itibarıyla tanıtımını yaptığımız bu eserde varlık, bilgi, değer ve siyaset konuları bir bütünlük halinde ortaya konulmuş olup klâsik kelâm problemlerine yönelik olarak ortaya konulan eski ve yeni çözüm modelleri esas alınarak yeni bir bakış açısı geliştirmek amaçlanmıştır. Dolayısıyla Kazanç tarafından hazırlanan bu eserde varlık, bilgi, değer ve siyaset felsefesi alanında hem birtakım boşlukların doldurulduğu, hem de anılan konuların bir bütünlük içinde sunulduğu görülmektedir.